

választópolgárok általi periodikus megméréstésre kényszeríti, és így felhatalmazásuk van arra, hogy közvetítő tevékenységük a törvényhozáson keresztül a közhatalom gyakorlására is kiterjedjen. (Persze a pártok közvetlenül nem gyakorolhatnak közhatalmat.) Az önkéntesen alakuló, valamint az állam által létrehozott, különféle részérdekeket megjelenítő szervezetek érthető törekvése, hogy komoly beleszólási jogot kapjanak a közhatalmi döntéshozatalba. Am az érdekszervezetek nem rendelkeznek a pártokéval megegyező, általános és demokratikus felhatalmazással, és a közöttük folyó verseny nem az esélyegyenlőség követelményén alapul. Ezért demokratikus államban különbséget kell tenni a tanácsadói, szakértői szerep és a közhatalom gyakorlása között. Az alkotmány megengedi, hogy az érdekszervezetek a véleménynyilvánításon túl intézményesített konzultatív jogköröket is kapjanak, de nem válhatnak döntéshozó, jogalkotó szervekké (164., 167., 181. old.). Az állam indokolt esetben átengedhet kötelező szabályok megalkotására vonatkozó, konkrét közhatalmi jogosítványt, de csak akkor, ha az érdekképviselő rendelkezik a normák címzettjeitől származó demokratikus legitimitációval, és az állam felügyeli a tevékenységét (200. old.).

Sólyom értelmezésében tehát a klasszikus alkotmányosság követelményei bukkannak elő az alkotmány homályos rendelkezése mögül. A kötetből kirajzolódik, hogy a magyar jogrend néhány területen nem felel meg a leírt elveknek. A szerző fő célpontja a munkavállalói oldal, a munkaadói oldal és a kormány közötti koordináció központi szerve: az Országos Érdekegyeztető Tanács. A rendszerváltás egykori antikommunista szellemi harcosa most leleplezi az átalakult ellenséget. Feltárja, hogy az állampárthoz közel álló szakszervezetek miként építették ki és szilárdították meg pozíciójukat az Érdekegyeztető Tanácsban, amelynek súlya az utóbbi években a politikai erőviszonyoktól függően változott. Sólyom legfontosabb kifogása, hogy hiányzik a gazdasági érdekegyeztetés központi szervének – közhatalmi tevékenységet is magában foglaló – működéséhez szükséges jogi alap és

alkotmányos legitimitás (166., 168., 192–198. old.). Az alkotmányossággal összeegyeztethetetlen hivatásrendi közhatalmat, vagyis a korporativizmust az erőfölényben lévő szakszervezetek testesítik meg a kötetben. Arra egyetlen mondat utal, hogy a munkaadói oldalon megjelenő szervezetek képviselői joga még kevésbé megalapozott, mint a munkavállalói szervezeteké (205. old.). Persze nem várható el, hogy a monográfia a megfogalmazott elvek minden lehetséges alkalmazási területét részletesen bemutassa. A közhatalmi döntéshozatalban a környezetvédő szervezetektől az Egyházi Fenntartók Tanácsán keresztül a Magyar Állandó Értekezletig számos nem állami intézmény vesz részt informális vagy formalizált módon. Ezeket a korporációkat a szerző nem említi, jogosultságaik és legitimitációjuk értékelését az olvasóra bízta.

A közhatalom gyakorlásának egyik meghatározó része a jogalkotás. Sólyom László kimutatja, hogy az alkotmányból nem következik az érdekszervezetek részvétele a törvényalkotásban. Ha pedig egy jogszabály kifejezetten kezdeményezési vagy véleményezési jogot biztosít meghatározott szervezeteknek, akkor a részvétel elmaradása nem teszi eljárásí okból alkotmányellenessé az elfogadott törvényt vagy más jogszabályt. A szakirodalomban már megjelent olyan megfigyelés, hogy ebben a kérdésben az alkotmánybírák az utóbbi időben teljesen kiszámíthatatlanul változtatják álláspontjukat. A szerző nem a bírák saját, sokszor jogon kívüli preferenciáit előtérbe helyező jogi realizmus iskoláját követi, amikor megpróbálja rendszerbe foglalni a különböző döntéseket, és igyekszik kimutatni a precedensektől való eltérések jogi alapjait. A hánykolódó gyakorlat szilárd elveknek csapódik (167–180. old.).

A kötet *Informális kapcsolatok* cím alatti bekezdései megvilágítják, hogy az érdekszervezetek a jogállam eszközein és garanciáin kívüli kötelekeket is felhasználnak céljaik elérésére, és ez komoly alkotmányjogi kérdéseket vet fel. Ha nincs szabályos eljárásrend, akkor az erősebb lobbicsoprtok monopolhelyzete és színpalak mögötti különalkui érvényesülnek. Ha viszont az állam jogi kereteket teremt

az érdekvényesítésre, akkor fennáll a veszély, hogy a részterületek képviselőit felhatalmazott intézmények döntenek el általános politikai ügyeket (206–210. old.). Sólyom László szerint a dilemma megoldására nincs egyszerű alkotmányos recept, ezért – korábban kifejtett gondolatait összegezve – azt javasolja, hogy a jogi szabályozás a közigazgatási vagy jogalkotási hatáskörök átadásával szemben a hagyományos véleménynyilvánítást részesítse előnyben. Ahol a kötet zárul, ott kezdődhetne az a fejezet, amely az informális lobbihatalmak elleni fellépés alkotmányos eszközeiről, a jogalkotási folyamat és a parlamenti deliberáció nyilvánosságáról, valamint mindezek elvi alapjairól szól. Am egy ilyen fejezet meghaladná az alkotmány 3. és 4. paragrafusát magyarázó monográfia kereteit. Kifejtését az alkotmánykommentáron kell majd számon kérni.

■ TÓTH GÁBOR ATTILA

Kézirat gyanánt

VÁLOGATÁS BALOGH ZOLTÁN HAGYATÉKÁBÓL

Kiadja az ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ igazgatója. Budapest, 2002. 76 old.

A hetvenes évek közepén, második felében készült tanulmányok olyan szociológus munkái, aki egy meglehetősen zárt országban dolgozott, mégis kiemelkedően jól ismerte ki magát a nemzetközi gazdasági és társadalmi folyamatokban. Ne felejtjük el, hogy bár ez az időszak a magyar gazdaság számára fellendülést jelentett, ami ekkor történt, mégis inkább a gazdasági reformoktól való visszalépésként, a túlzott nyugati hitelfelvétel és az eladósodás folyamataként írható le. Tehát a magyar gazdaság nem volt képes rugalmasan reagálni a világgazdasági változásokra, a kormányzat a szükséges szerkezeti reformokat a külföldi megtakarítások bevonásával pótolta.

■ Balogh Zoltán (1943–1979), matematikus, meteorológus, filozófus, szociológus, az ELTE Szociológiai Tanszékének munkatársa volt.

A rossz alkalmazkodás körülményeire tekintettel különösen értékes olyan korabeli tanulmányokat olvasni, amelyek fölényes tudásról tesznek tanúbizonyságot. A szerző alapállása egy baloldali értelmiségié, aki igyekszik megérteni és leírni a kapitalizmus természetrajzát, és folytonosan szembe-síteni a gazdasági növekedést a társadalomban zajló változásokkal. Különösen érdekes, hogy tanulmányainak többsége a multinacionális vállalatokkal foglalkozik, méghozzá a munkavállalók és a szakszervezetek kölcsönös viszonyát elemezve. Balogh téma-választásával mintegy 15 évvel előzte meg a magyar gazdaságban később bekövetkező történéseket. Bár jelentőségéhez képest ez a téma ma sem kap megfelelő hangsúlyt még a szakirodalomban sem. Balogh nem csekély jövőbelátó képességgel rendelkezik, annak a szaktudósnak a kivételes adottságaival, akinek minden szavából a társadalom iránti felelősség érződik. Valljuk be, ez a magatartás igencsak ritka, és ezért nem lehet igazán túlbecsülni. A használt forrásokból jól látható, hogy a szerző nem volt jól ellátva megfelelő nyugati szakirodalommal, szaksajtóval. Mégis, az akkori nyilvános publikációkból olyan következtetéseket volt képes levonni, amelyek minden tiszteletet megérdemelnek. Különös képessége volt olyan gondolatmenetek felépítésére, amelyek sok történelmi és társadalmi eseménynek a gyökereig hatolnak.

Az első és leghosszabb tanulmány a nemzetközi munkamegosztás fő trendjeit elemzi (9–39. old.). Olyan újszerű folyamatokat ír le, amelyekről ma is sok szó esik, vagyis a munkahelyek kitelepítéséről a fejlett országokból a harmadik világba. A hatvanas évek elejétől figyelhető meg a tőkés feldolgozóipar, ezen belül főleg a gépipar kitelepedése a fejlődő országokba, ami természetesen együtt jár az onnan történő import drámai növekedésével. A korábbi évszázadokban az alulfejlett országok csak nyersanyagszállítóként kapcsolódtak a fejlett országokhoz. Tipikusan harmadik világbeli termék volt a közel-keleti olaj, a chilei réz, a bolíviai ón, a brazil kávé, az indiai tea, a kubai cukor és a jamaikai rum. A változást a feldolgozóipari tömegtermelés bevezetése hozta.

Henry Ford már az 1920-as években meghirdette, hogy „szalagmunkára bárki 24 óra alatt betanítható”. A feldolgozóipar kivonulása a harmadik világba több lépcsőben történt: először a könnyűipar, majd a gépiparnak az összeszerelést igénylő része és végül, az 1970-es évek közepén a termelőeszközök gyártása. A termelés áthelyezését a költségek csökkentésének igénye hajtja. Ezt segíti elő a fogadó országok kormányai részéről adandó adókedvezményeken túl a multinacionális vállalat mentesülése azon felelősség alól, hogy a természeti környezet és a munkaerő reprodukciójának teljes költségét fedezze. Ugyanakkor a termelési technika, a termelés megszervezése és a termékek újraelosztása a fejlett országok monopóliuma marad. A fejletlen országok munka- és életkörülményeit a tőke a vendégmunkások számára is megteremti a fejlett országokban.

Balogh drámai képet fest a gyorsan iparosodó fejlődő országok fővárosainak infrastrukturális elmaradottságáról, a gyermekek családfenntartó szerepéről, arról, hogy az alacsony bérek nem fedezik a munkaerő felnevelésének és fenntartásának költségeit. Kérdés persze, hogy a fejlődő országok számára van-e más felzárkózási stratégia, mint az alacsony munkaerőköltségen alapuló exportorientáció. A kis tigrisek közül Tajvan és Dél-Korea magas szociális költségekkel terhelt, hosszú ideig diktatorikus államberendezkedés mellett zajló felemelkedését a szakirodalom nem a sikertelen felzárkózási modellek közé sorolja. Negatív ellenpéldaként szokás felemlíteni Dél-Amerika sokáig importhelyettesítő, elzárkózó, a gazdasági populizmus elemeit felhasználó, sikertelen utolérési kísérleteit. Persze az exportorientáció önmagában nem biztosítja az általános jólét növekedését. Balogh Zoltán figyelme mégis a termelés nemzetköziesedése és a munkavállalói jogok degradálódása közti összefüggésre irányul. Úgy érvel, hogy a hetvenes években a munkahelyek száma világméretben nőtt, de a fejlett országokban csökkent. Ha a versenytársak az olcsóbb bérű, tegyük hozzá, jóléti rendszerek nélküli országokba mennek, akkor a többieknek követniük kell őket. A tőke igyekszik szabadulni a jóléti

rendszer által kiszabott terhek alól. A nyugati szakszervezetek mindaddig nem tiltakoztak a termelés elvándorlása ellen, amíg az a piszkos, ártalmas, rosszul fizetett, nagy fizikai erőfifejtést igénylő munkákat érintette, de amikor már a szakképzett munka is kezdett elvándorolni, a szakszervezetek rádöbbenek, hogy alkupoziójuk meggyengült, s ekkor tiltakozásuk felerősödött.

A kötet egy másik gondolatgazdag és sok szempontból megvilágító erejű írása a nemzeti piacok kibővítésének eltérő történelmi formáit vizsgálja a két világháború közötti időszakban (39–47. old.). A világgazdasági válság 1929–33 között a világpiacon elzárkódást, az ipari munkásság fogyasztásának visszaesését eredményezte. A német tőke különösen rossz helyzetben volt, mert már korábban kiszorult a világtengereken és a szárazföldeken keresztül történő terjeszkedésből. Az angol-francia tőke és munka továbbra is élvezte a gyarmatvilágból elvont érték-többletet. Mivel a német gazdaság számára az önkéntes külkereskedelem lehetőségei bezárultak, nehézipari termékeinek világpiacon kényszerelhelyezésére törekedett, valamint a kényszerfogyasztás eszközét alkalmazta a háborús fogyasztás révén. Ezzel szemben az Egyesült Államok iparának nem volt szüksége hódításra versenyképessége fenntartására. Az 1920-as években mindkét országban intenzív irányba fordult a tőkés fejlődés. Amerikában a New Deal a bérmunka felértékelésével, a munkások és a farmerek fogyasztásának erősítésével növelte a keresletet. Ugyanakkor korlátozta a bevándorlást, különösen az osztályharcos európai munkások beáramlását. Az amerikai nagytőke, miközben a szakszervezetek szerepét felértékelte, és növelte jogosítványait, mindent megtett, hogy megakadályozza a munkásokosztálynak mint politikai osztálynak a megszerveződését. A német faszizmus viszont az állami fogyasztás minden eszközzel kikényszerített egyoldalú bővítésén alapult.

Ezt a gondolatsort folytatja a *Multinacionális vállalatok és a szakszervezetek* című fejezet (63–66. old.). Leírja, hogy a második világháború után gazdasági csoda következett be számos háború sújtotta országban, az európai államok közvetlen gazdasági

intervenciója, valamint az USA tudatos stabilizáló tevékenysége eredményeként. Az amerikai New Deal fontos alkotórésze volt a szakszervezeti szövetségekkel kötött társadalmi szerződés, amely a háború után eliminálta az osztályharcot. Amerika a társadalmi szerződések európai exportjára törekedett. A társadalmi szerződések teremtették meg az alapot a munkásság fogyasztási szintjének állandó emeléséhez. Az iparági szakszervezetek alkalmasak voltak a társadalmi szerződések megkötésére, s ezen alapulva épülhetett ki a jóléti állam.

A befejező tanulmány A „kettős hatalom” *problémája* címet viseli (71–76. old.). A kifejezés a hetvenes évekből Ádám Györgytől ered, aki már akkor könyvet publikált a multinacionális vállalatokról. Balogh felveti, hogy a hatvanas években reneszánszát élte a nemzetformáció, a nemzetállam extenzív terjeszkedése zajlott. Ennek ellenére a nagy nemzetközi vállalatbirodalmak egyre erőteljesebbé váltak. A nemzetállam és a multinacionális vállalatok konfliktusai nem maradhattak el. Balogh a Kennedy-kormány esetét mutatja be, amikor az államapparátus a munkaerő kvalifikációjának növelésével, a munkahelyi biztonság javításával igyekezett másfajta versenyképességi előnyöket kovácsolni, mint ami az alacsony, szakképzetlen, nagy fizikai teljesítményen alapult. A munkavállalók relatív helyzetének javítása a munkaadókkal szemben kiváltotta a régi típusú nagytőke rosszallását. Az amerikai multinacionális vállalatok igényt tartottak arra, hogy piaci terjeszkedésüket és biztonságukat a kormányzatok akár katonai eszközökkel is támogassák. A nemzeti autonómiát hirdető harmadik világbeli politikusok egyremásra dőltek ki a terjeszkedő multinacionális vállalatokkal szembeni küzdelemben. A fejezet befejező mondatát érdemes idézni, mert ránk vonatkozik: „Nem kell azonban azt hinni, hogy a vállalatbirodalmak »reménytelennek« tartják a szocialista államokba való behatolást.” (76. old.) Persze, amikor ez 10–15 évvel később bekövetkezett, mi inkább örülhettünk neki, de messze nem voltunk felkészülve a negatív mellékhatásokra.

Az olvasó 76 oldalon nagyon sokat kap Balogh Zoltántól. Sok minden

mellett élvezheti a következtetések és összefüggések levonásának pazar képességét. Csak nagyon kevesen tudnak gazdasági és szociológiai jelenségeket ilyen mélyen elemezni. Elavultak-e ezek az írások az elmúlt negyedszázad alatt? A terminológia talán kicsit ódivatú, de az elemzések rövidke, érthetőek és felvilágosító erejük van. Sokat változott a világ, a globalizáció erőteljesebb lett, a kereskedelmi és tőkepiacok sokkal jobban integrálódtak. A gazdasági globalizáció messze leahagyta a szociális integrációt. Közben változott a nagy nemzetek közötti erőegyensúly; az Egyesült Államok súlya gyengült, Japán, Kína és más feltörekvő országok piaci részesedése erősödött. A multinacionális vállalatok és a nemzeti kormányok közötti hatalmi viszony továbbra is a felek erőviszonyának függvénye. A szerző kritikája a létező kapitalista rendszerről szól, nem érinti az alternatív, nem piaci társadalmak hatékonyságának, versenyképességének rendszerbeli okait. Ennek ellenére a gondolatok érvényesek, a gondolkodási és elemzési mód pedig minden társadalomkutató számára követendő lehet.

RETI TAMÁS

Farkas Attila Márton: Filozófia előtti filozófia

SZIMBOLIKUS GONDOLKODÁS
AZ ÓKORI EGYIPTOMBAN

*Typotex Kiadó, Budapest, 2003. 304 old.,
3300 Ft*

A címe sugallta ezoterikusság ellenére Farkas Attila könyve nagyon is időszerű. A multimédia korában joggal kerül az érdeklődés homlokterébe a kifejezés módja és a kifejezett gondolat összefüggése. Az úgynevezett torontói iskola eredményei már-már közhellyé tették a közlendő gondolat és a közlés módja közötti összefüggés jelentőségét, de vizsgálódásuk nem nyúlt túl a verbális kifejezés területén.

Marshall McLuhan, Harold Innis, Eric A. Havelock, Walter J. Ong – épp csak néhányukat említve – elsősorban az antik görögség szellemi hagyatékában elemezte a szóbeliség sajátosságait az írásbeliség fényében. Kutatásaik a nyelvi kifejezés keretein belül maradtak, más reprezentációs rendszerek kultúrtörténeti és intellektuális következményeit nem vizsgálták.

Manapság a nem verbális kifejezés-módok is szerephez juthatnak a gondolatok közlésében. A képi reprezentáció, amely – mint William M. Ivins Jr. kutatásaiból kiderül – az írásbeliség uralma idején bizonyos tekintetben veszített információközvetítő potenciáljából, újra a kommunikáció hatékony eszközévé válhat. A racionalitás számunkra triviális kívánalmi, az érvelés módozatai, a tevékenységek jól megkülönböztetett formái sokban tükrözik a nyelvi kifejezés és az írásbeliség bizonyos kívánalmait. E kívánalmak észrevétlenül strukturálják gondolkodásunkat, világképünket, mi több, intézményeinket is. (Gondoljunk Hajnal István – a torontói iskola szellemiségét mintegy megelőlegező szociológus-történész – írástörténeti kutatásaira.) A képi reprezentáció mint technikai-technológiai kommunikációs eszköz használata némely területen már bizonyos tanulságok levonását is megkívánja. A képi reprezentáció – a gondolatok kifejezésének és közlésének egy módjaként – és e speciális kifejezési módban rögzített kultúra megismerése igen tanulságos, ha a jelenben zajló kommunikációs forradalom következményeit igyekszünk felmérni. Farkas Attila könyve ebben páratlan segítséget nyújt, hiszen az ókori Egyiptom kulturális örökségébe a képi és nyelvi kifejezés különbségére való tekintettel nyújt betekintést.

Maga is utal könyve aktualitására, az egyiptológián túlmutató, általános kérdésekkel kapcsolatos relevanciájára. Mint írja: „egy specifikus jelenségtől – jelsül az ókori Egyiptom kultúrájának elemeitől – az emberi gondolkodás bizonyos alapvető és általános kérdéseigi” (16. old.) juthatunk el. S valóban, az egyiptológia területétől távolinak vélt diszciplínák művelői – mint én is – érdekes, hasznos információkkal és problémafelvetésekkel ismerkedhetnek meg. Komolyan véve